

## ORGANIZAREA UNOR ACȚIUNI DE SALVARE (ÎN ANUL 1944) A EVREILOR DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA DE NORD. CONTRIBUȚII ISTORIOGRAFICE (1990–1994)

Antonio Faur\*

Keywords: *rescue actions, Jewish, contributions for historiographical works, Hungary, Northern Transylvania, 1944.*  
Cuvinte cheie: *acțiuni de salvare, evrei, contribuții istoriografice, Ungaria, Transilvania de Nord, 1944.*

### Organization of Rescue Actions (in 1944) of Jews From Hungary and Northern Transylvania. Historiographic Contributions (1990–1994)

(Abstract)

After the events of December 1989 all impediments with regard to restoring some aspects of the past, from the perspective of truth were vanished. A positive consequence of this new reality was to enhance research on actions to save Jews (in the spring and summer of 1944) from a certain death, by passing across the border through the medium of experienced guides, from Hungary and Northern Transylvania in Romania. In this paper, the author uses the testimonies which have been published during 1990–1994 (as, for example those signed by the lawyer Aurel Socol). In addition to the interviews published by Mânase Radnev and to other books and articles about the “Jewish martyrs” (among these the article of historian Pompiliu Teodor is distinguished).

Evenimentele din decembrie 1989 au marcat decisiv istoria României, deschizând și istoriografiei noi posibilități de exprimare, în deplină libertate.

Evident, a început „opera” de examinare riguroasă a ceea ce s-a scris și cum s-a scris până atunci, formulându-se, totodată, exigențe utile științei istorice. Față de unele teme au fost formulate rezerve critice, pe când altele au beneficiat de continuitate, mai mult chiar, de aprofundări pentru a fi mai bine înțeles trecutul și, în același timp, a fi reconstituite faptele și evenimentele care au influențat viața oamenilor. Dintre aceste aspecte s-a menținut în activitatea istoriografică și cel referitor la acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor clandestină, peste graniță, din Ungaria în România.

Chiar în anul 1990 au existat preocupări serioase în această direcție, care s-au materializat în texte istoriografice de referință. Revista *Tribuna* (din Cluj-Napoca), al cărei redactor-șef era apreciatul scriitor Augustin Buzura, publica un articol al cercetătorului Gh. I. Bodea despre Aurel Socol, unul dintre cei mai importanți și de necontestat salvatori al evreilor din zona Clujului. Aducând un Omagiu de suflet<sup>1</sup> acestei personalități cu o

impecabilă conduită morală și umanitară, cercetătorul amintit a pregătit pentru publicare – în paginile aceleiași reviste – un valoros text memorialistic, datorat lui Aurel Socol, din care o însemnată parte este destinată prezentării modului cum acesta a procedat la salvarea evreilor și urmările pe care le-au avut, în acele împrejurări dramatice, acțiunile sale. Ulterior, acest elaborat memorialistic<sup>2</sup> a apărut, sub forma unei cărți<sup>3</sup> care a trezit un interes viu, datorită veridicității evocărilor și posibilității

<sup>1</sup> *Tribuna*, (1990), nr. 34, 8.

<sup>2</sup> Gheorghe I. Bodea făcea, la rândul său, următoarea precizare de factură memorialistică: „Aceste pagini memorialistice, de o mare valoare documentară, scrise cu luciditatea omului politic, a juristului, a gazetarului, în anii de restriște ai ocupației hothysto-hitleriste a părții de nord-vest a țării, s-au născut în urma discuțiilor noastre din anii 1965–1966 (subl.ns.-A.F.), insistențelor și rugămintilor mele repetate în multe ore de dezbateri” (Gh. I. Bodea, *Un omagiu de suflet*, în Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Cluj-Napoca, (1991), 4). A fost, deci, o tentativă de a-l determina pe Aurel Socol (care abia ieșise din închisorile comuniste, după 15 ani de detenție) să reflecteze la posibilitatea de a scrie despre faptele la care a participat în mod direct. Constatăm că a fost vorba de un imbold personal și nu de o „stimulare” din partea autorităților comuniste, care, la acea vreme, aveau alte priorități decât să recupereze din trecut pagini din istoria tragică a evreilor din România.

<sup>3</sup> Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Editor revista „Tribuna”, Cluj-Napoca, (1991). Cartea a apărut într-o serie cu titlul: *Biblioteca Tribuna*.

\* Universitatea Oradea, Str. Armatei Romane, Nr. 5, e-mail: antonofaur@yahoo.com.

de raportare a informațiilor din acestea la alte surse documentare.

Înainte de a ne fixa atenția asupra conținutului cărții (din unghiul preocupărilor noastre, considerăm că nu este lipsită de importanță nici următoarea caracterizare a operei sale: „Memoriile lui Aurel Socol reprezintă mai mult decât un document istoric al unei perioade de tristă amintire pentru neamul nostru. Ele au meritul de a fi fost scrise de pana unui gazetar de circumstanță, dar dăruit cu har și cu talent. Ele aparțin, deci, unui martor ocular, participant direct la evenimente, fiind – ca secretar al Comunității Naționale Române din Ungaria – unul dintre cei mai avizați factori din punct de vedere politic, social, cultural, spiritual, juridic din partea de nord a Transilvaniei în anii ocupației”<sup>4</sup> horthyste.

Cartea lui Aurel Socol conține mai multe subcapitole ale căror titluri sugerează problematica la care se referă. Primul dintre acestea vizează o realitate tragică, și anume acțiunile fasciste (germano-ungare) de exterminare a evreilor. După ce a fost „scoasă din majoritatea profesiunilor libere și funcțiilor”, evreimea din Ungaria a fost „obligată să poarte steaua galbenă”, iar în luna aprilie 1944 ea a fost adunată „stradă după stradă, cartier după cartier, în ghetouri”<sup>5</sup>, cum a fost și cel din Cluj. Toate acestea s-au petrecut „sub privirea rece, disprețuitoare a majorității (acesta e adevărul) locuitorilor Clujului de atunci, într-atât era de sălbătică și îndobitocită atmosfera de propagandă fascistă”<sup>6</sup>. La teroarea propriu-zisă, destabilizatoare și șocantă, s-a adăugat și una psihologică, datorată atitudinii locuitorilor care au rămas impasibili, în cea mai mare parte a lor, creând impresia de moment că nu „le pasă de soarta” concetățenilor lor evrei<sup>7</sup>. Firește, au fost și locuitori care s-au opus unui asemenea act criminal împotriva unor oameni nevinovați, care au jucat un rol activ în viața economică și culturală a spațiului transilvănean și nu numai.

Primul care a introdus în circuitul științific sintagma „filieră” (adică, în alți termeni, o „rețea a omeniei” formată din locuitori, fiecare având rolul său în mecanismul organizat pentru trecerea evreilor, în mod clandestin, a frontierei, apoi asigurarea condițiilor de transport la Arad, Timișoara și București sau în alte orașe ale țării) a fost Aurel

Socol, după care aceasta a fost consacrată în istoriografia problemei, deoarece a existat un termen de raportare, mai exact filiera franco-spaniolă din Pirinei, atât de popularizată prin intermediul unor filme artistice cu mare impact asupra celor care le-au văzut. Suntem convinși că, dacă ar fi avut șansa unei astfel de publicități, filierele de pe frontiera ungaro-română ar fi fost cunoscute în plan universal.

Interesante sunt, de asemenea, mărturiile lui Aurel Socol despre resorturile sale interne, de a nu rămâne pasiv la ceea ce li se întâmpla evreilor din Transilvania de Nord (și cu deosebire, din Cluj; pe unii dintre ei îi și cunoștea sau avea relații de prietenie): „m-a cutremurat gândul de ce îi așteaptă și mi-am zis că e o crimă să nu încerc tot ce pot pentru a-i ajuta”<sup>8</sup> (subl.ns.-A.F.). Acesta este omul care, absolut dezinteresat (dar sensibil la durerile altora), s-a aruncat – cu toate riscurile – în vârtejul unor acțiuni clandestine menite să-i ajute pe cei care căutau un drum spre libertate, care ducea, inevitabil, spre România.

Rememorând clipele de angajare într-o asemenea „aventură”, Aurel Socol ne introduce în universul unor încercări, cu o finalizare pozitivă, deoarece s-a întemeiat pe cele mai nobile intenții: „Am închiriat o bicicletă (care a devenit instrument extrem de util pentru contactarea celor dornici să treacă frontiera în România, ca și a călăuzelor-n.n.), cu care m-am repezit până în Mănăstur, la Alexandru Călățeanu..., și spunându-i ce am de gând, i-am cerut să-mi trimită urgent la birou pe cineva care cunoaște bine posibilitățile de trecere de frontieră. Se trecea des și se făcea o contrabandă intensă, în România fiind mult mai multe și felurite mărfuri de găsit. A doua zi mi s-a prezentat, în numele lui Călățeanu, un bărbat de vreo 40 de ani, în haine tipic mănășturene, mi-a spus că-l cheamă Crișan (cred, Vasile), că stă în strada Floreștilor nr. 108 și că, pentru suma de cca. 1000 pengő de persoană, este dispus să treacă frontiera persoanele pe care le voi îndruma la el. S-a jurat că cunoaște bine pădurea și a călcat des frontiera (subl.ns.-A.F.). Făcea o impresie de contrabandist, nu era sentimental, o făcea pentru bani, dar o făcea. Și nu era timp de pierdut. Fiecare zi era prețioasă, iar dacă Al. Călățeanu mi l-a trimis însemna că unul mai potrivit nu găsise”<sup>9</sup>.

Într-un alt subcapitol (intitulat *Salvați și... nesalvați*), memorialistul Aurel Socol face precizări de un real interes documentar. Cea mai pregnantă este următoarea: „Cu bicicleta îmi vizitam prietenii

<sup>4</sup> *Ibidem*, 4.

<sup>5</sup> *Ibidem*, 62.

<sup>6</sup> *Ibidem*.

<sup>7</sup> Au fost și unii locuitori cu concepții fasciste, care au dorit – cu fanatism – „dezevreizarea” – localităților, pentru ca acestea să devină „Judenfrei”. Ei au avut sentimente și atitudini primitive și rasiste, pe care le-au dezvoltat în timpul acțiunilor publice pe care le-au desfășurat.

<sup>8</sup> Aurel Socol, *op. cit.*, 62.

<sup>9</sup> *Ibidem*, 63.

și prietenele, și-i îndrumam la singura salvare: trecerea frontierei!<sup>10</sup>. Pe unii dintre „bărbații (evrei) mai curajoși” i-a sfătuit „să treacă frontiera spre România” prin pădurea Gilăului (un loc mai puțin cunoscut), cum a fost cazul lui Tiberiu Solomon (inspector la Banca Națională). De remarcat răspunsurile pe care le-a primit de la unii evrei: că au „adăpost bine camuflat” în grădinile din strada Donath; că „are promisiuni să fie salvată” (această persoană, cu numele de Sári, a murit, însă, la Auschwitz); că avea deja o „altă făgăduială” (ce n-a fost „respectată”, astfel că a sfârșit tot la Auschwitz). Cea mai convingătoare explicație a oferit-o Edith Féhér: „Mi-a spus că nu-și poate părăsi părinții, că aceștia fiind bolnavi și greoi nu pot trece Feleacul (mai ales să nu calce pe crengi uscate, al căror troznet ar trăda pe cei care treceau) și s-a dus cu ei la Auschwitz, dar ea s-a întors cu bine”<sup>11</sup>.

Cu toate aceste experiențe, nu întotdeauna reușite, Aurel Socol și-a continuat activitatea, trimițând „mici loturi [ de evrei] peste frontieră”. N-au lipsit nici eșecurile. Unul dintre ele<sup>12</sup> a și fost consemnat. După ce Eva Semlyen și Estera Solomon au fost trecute peste frontieră de amintitul Crișan (din Mănăstur), acestea au greșit direcția de mers, căzând în mâna jandarmilor, care le-au „extrădat”, astfel că au ajuns în ghetoul din Cluj.

Cartea la care ne referim are și pagini emoționante, cum sunt cele din subcapitolul despre *Sufletul românului*. Este vorba de faptul că, într-una din acele „zile de groază și de disperare”, în biroul lui Aurel Socol au „venit” două personalități cunoscute: Iosif Fischer (avocat cu prestigiu recunoscut) și Ernest Márton (fost redactor-șef al ziarului evreiesc *Noul orient*)<sup>13</sup>. Despre modul cum au decurs lucrurile a lăsat însemnări edificatoare avocatul Aurel Socol: „Cu gravitate mi-au spus că ei știu ce fac eu și mă roagă, cu toată stăruința, să salvez cât mai mulți evrei, să tipăresc acte false, să dau haine țărănești (celor care vor trece granița – n.n.) etc.”<sup>14</sup> (subl.ns. – A.F.). Surprins de aceste propuneri, el a răspuns cu modestie că nu este decât „un biet omuleț în lumea asta mare și ostilă”. El lucrează pe cont propriu – „îndemnat numai de inimă” –, neavând „în spatele” său nici o

organizație pe care să se bazeze. De aceea, în viitor va face demersuri pentru realizarea unor „sporadice salvări”, așa cum a procedat și până atunci. Aurel Socol își reamintește, totodată, faptul că i-a avertizat pe cei doi intelectuali evrei asupra unei realități incontestabile: „Vă rog, însă, să nu uitați un lucru: azi Feleacul este frontieră dintre viață și moarte. Moarte aici, în Ungaria, viața dincolo, în România”<sup>15</sup> (subl.ns. – A.F.).

În finalul discuției, Aurel Socol li s-a adresat cu aceste cuvinte memorabile: „Totuși, trecerea frontierei în România este viața pentru dumneavoastră. Care este însă factorul care face să fie așa? Vă spun eu, domnilor: firea, sufletul românului, care, poate că nu este destul de bine crescut, va spune: „dă-l dracului de jidan, doar și el este om” și-i dă o pâine adultului și lapte copilului și un adăpost pentru toți. Acest lucru vă rog să nu-l uitați, ci să-l spuneți la Conferința Păcii, unde veți avea un cuvânt greu de spus”<sup>16</sup>. Mai sunt și alte subcapitole ale cărții (*Eșec dureros, Un voluntar în culpă, Din nou arestat și În beciurile „Gestapoului maghiar”*<sup>17</sup>) care se află în relație cu activitatea de salvare a evreilor.

Tot în anul 1991, Centrul pentru studierea istoriei evreilor din România a editat o carte despre Martiriul evreilor din România (1940–1944). *Documente și mărturii*<sup>18</sup>, cu un cuvânt înainte de dr. Moses Rosen, șef-rabinul cultului mozaic din România. „S-a scurs o jumătate de secol de la martiriul evreilor (din 1944 – n.n.) – afirmă dr. Moses Rosen. Mai supraviețuiesc văduve, orfani. Mai există martori oculari care pot relata. Care pot depune mărturie despre exterminarea a șase milioane de evrei: ciuruți de gloanțe, gazați, mistuiți în flăcări de cuptoare născocite de minți bolnave, înecați, mutilați și umiliți, striviți ca niște viermi”<sup>19</sup>. După opinia șef-rabinului, atât fascismul cât și comunismul, „au împiedicat orice încercare de a relata, de a studia martiriul și, în felul acesta, au crescut două generații în totală ignoranță a acestei drame unice în istoria omenirii”<sup>20</sup>. Era,

<sup>10</sup> *Ibidem*.

<sup>11</sup> *Ibidem*.

<sup>12</sup> *Ibidem*, 64.

<sup>13</sup> *Ibidem*.

<sup>14</sup> *Ibidem*. Este de reținut împrejurarea că amintiții lideri evrei din Cluj aveau informații despre activitățile salvatoare organizate de Aurel Socol (despre care, probabil se vorbea în cadrul evreimii locale), dându-li-se o dimensiune exagerată, datorită contextului opresant și primejdiei reale care îi amenința pe etnicii evrei.

<sup>15</sup> A se observa *similitudinea* dintre partea de text care apreciază că Feleacul este o „frontieră între viață și moarte” (*Ibidem*, 65) și titlul cărții gazetarului clujean: Zoltán Tibor Szabó: *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)* Editura Compania, (2005), 318.

<sup>16</sup> Aurel Socol, *op. cit.*, 64–65.

<sup>17</sup> *Ibidem*, 65.

<sup>18</sup> *Martiriul evreilor din România (1940–1944). Documente și mărturii*, cu un Cuvânt înainte de dr. Moses Rosen, Editura Hasefer, București, (1991).

<sup>19</sup> *Ibidem*, VII.

<sup>20</sup> *Ibidem*.

deci, momentul să se depună eforturi pentru a reconstitui acest capitol tragic din istoria evreilor.

Fasciștii unguri „au trimis la moarte peste 150.000 de evrei din Transilvania de Nord, răpitiță României prin odiosul Dictat de la Viena”<sup>21</sup>. Au fost, însă, oameni care au dat dovadă de sentimente fraterne față de evrei. Ca atare, evreii „au știut” să aprecieze aceste fapte nobile, precum și să facă deosebirea între „cei care au încălcat în picioare demnitatea umană...și admirabilele figuri de români, care au ridicat glasul în apărarea drepturilor elementare ale omului și a dreptății în genere”, scăpând de la „măcel”, riscându-și propria viață, mii de „evrei amenințați cu exterminarea”<sup>22</sup>.

Cea de-a șasea parte a cărții de documente este consacrată *Soartei evreilor din Transilvania de Nord sub dominația horthystă (mai-iunie 1944)*<sup>23</sup>. A fost reprodus, în cuprinsul acestei componente a cărții, un document (din 30 mai 1944) elaborat de Consulatul General Regal al României din Cluj, și care are ca obiect o prezentare a Situației evreilor din Ungaria<sup>24</sup>, din care reproducem un pasaj edificator: „Măsurile luate contra evreilor au fost executate de autoritățile locale fără cruțare și în modul cel mai brutal”<sup>25</sup>.

Într-o *Privire generală* asupra situației evreilor în Ungaria întâlnim subcapitol cu titluri explicite (*Tragedia evreilor ardeleni, Atitudinea autorităților maghiare și Raporturile dintre românii și evreii din Ardealul de Nord*)<sup>26</sup>, în care este reliefată, printre altele, „simpatia vie” a românilor față de evrei<sup>27</sup>. „Această situație s-a manifestat mai ales cu prilejul evenimentelor triste din ultimele săptămâni. Simpatia aceasta nu s-a manifestat numai printr-o atitudine de compătimire pasivă, ci printr-un ajutor efectiv și activ. Cei câțiva evrei care au trecut granița, spre a-și salva viața, au scăpat din taberele de concentrare numai datorită sprijinului și spiritului de abnegație al românilor ardeleni și, în special, al țăranilor români din Ardealul de Nord, care au dat ajutorul lor în mod spontan, adăpostind pe evreii fugari din tabere și înlesnindu-le să treacă granița, cu toate că prin aceasta își asumau riscuri și pericole mari. Autoritățile ungurești vegheau atent ca nu cumva cineva să le vină în ajutor evreilor pedepsind cu severitate pe cei care comiteau această „crimă” gravă”<sup>28</sup> (subl.ns. – A.F.).

<sup>21</sup> *Ibidem*, VIII.

<sup>22</sup> *Ibidem*, IX.

<sup>23</sup> *Ibidem*.

<sup>24</sup> *Ibidem*, 245–317.

<sup>25</sup> *Ibidem*, 245–256.

<sup>26</sup> *Ibidem*, 258–260.

<sup>27</sup> *Ibidem*.

<sup>28</sup> *Ibidem*, 260.

În două numere consecutive ale revistei *Magazin istoric* (nr. 9 și 10/1992) au fost reproduse și comentate – de Manase Radnev – mărturiile „legate de salvarea din ghearele morții, prin trecerea clandestină în România, a unui număr mare de evrei din Ardealul de Nord, cât și din alte zone ale Europei Centrale, aflate sub stăpânirea nazistă”<sup>29</sup>. Este vorba de texte memorialistice datorate Minei Iancu, Moshe Carmilly – Weinberger<sup>30</sup>, Raoul Șorban, Ștefan Mureșan, Arie Hirsch și Paltiel Segal<sup>31</sup>. Într-o casă a tatălui său, care era situată la marginea Clujului și în apropierea Feleacului, și-a desfășurat activitatea („foarte utilă la marginea Clujului și în ceea ce privește legătura cu România”) studentul clujean Vasile Moldovan. Exista un pericol real, mai exact câinii grănicerilor: „Dacă vântul sufla într-un anume fel, câinii nu mai primeau semnale”. În grajdul casei „se adunau grupurile (de evrei care se pregăteau să treacă granița în România – n.n.) de 8–10 până la 14 persoane, care puteau să stea acolo, la nevoie, câteva zile, până condițiile erau favorabile pentru trecere. Vasile Moldovan era călăuza”<sup>32</sup>.

Manase Radnev a reușit să-l contacteze pe Ștefan Mureșan (care era în vârstă de 75 de ani), unul dintre tinerii „care îndeplineau rolul pericolos de călăuze”. El a acceptat să se deplaseze chiar în locurile „în care s-au desfășurat” acțiunile de salvare. Iată cum și-a „istorisit” el faptele: „Noi am avut legături cu domnul Weinberger (șef-rabinul Comunității evreiești neologe din Cluj – n.n.), care ne-a întrebat dacă n-am putea să trecem un grup de evrei în România, de la Cluj. Eu am spus: trebuie să vorbesc de prima dată cu frate-meu, că el mai bine cunoaște granița decât mine. Și frate-meu a spus: hai, măi, să încercăm. Și am încercat și am trecut, ce să spun, nici eu nu știam precis... de câte ori”. Era un mare risc să te strecorei printre grănicerii unguri și români. Până la urmă, cei doi frați au fost prinși de unguri, anchetați, bătuți

<sup>29</sup> Manase Radnev, Poporul român și-a salvat credința în omenie, *Magazin istoric*, (1992), nr. 10, 27.

<sup>30</sup> Idem, Drumul vieții. Mărturii recente din România și Israel, *Magazin istoric*, (1993), nr. 9, 50.

<sup>31</sup> Idem, Poporul român și-a salvat credința... 30.

<sup>32</sup> Idem, Drumul vieții..., 28. „Pe dealul Feleacului – se menționează în altă parte a articolului – era locul de trecere cel mai periculos, pentru că era cel mai păzit de către grăniceri și de câini (subl.ns. – A.F.). Majoritatea celor care treceau granița nu erau obișnuiți să meargă kilometri sau chiar zeci de kilometri pe jos. Așa încât foarte mulți osteneau, trebuiau să fie duși într-un ritm foarte lent, se odihneau foarte des. Asta era o dificultate în plus. Erau și oameni în vârstă, erau femei care duceau copii în brațe...Dar drumul trebuia făcut neapărat în două ore, pentru că la două ore se schimba patrula” (*Ibidem*).

„dumnezeiește”, fără „să scoată” informații utile de la ei<sup>33</sup>.

Același gazetar a fost animat de ideea de a face cunoscute – și prin alte mijloace decât studiile și cărțile – acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor, de către călăuze experimentate, peste graniță, în România. Ca atare, a realizat un film documentar despre așa-zisul Drum al vieții<sup>34</sup>. A fost transmis, în luna aprilie a anului 1992, la Televiziunea Română, apoi a fost prezentat, în 1993, în Statele Unite ale Americii. În 18 aprilie el a fost difuzat, la o oră de vârf, tot la Televiziunea Română, trezind un mare interes și, concomitent, având parte și de contestatari<sup>35</sup>, mai ales cu privire la mărturiile memorialistice ale lui Moshe Carmilly Weinberger și Raoul Șorban.

La începutul lunii octombrie a anului 1994, în sediul din București al Asociației de Drept Internațional și Relații Internaționale din România, a avut loc lansarea a două cărți care, în fapt, inauguraу colecția Bibliotheca Judaica a Institutului de Iudaistică și Istorie Evreiască „Dr. Moshe Carmilly” din Cluj-Napoca. Cu acest prilej, a luat cuvântul<sup>36</sup> Adrian Dohotaru, ministru secretar de stat la Ministerul Afacerilor Externe. Prima carte avea titlul *Istoria evreilor din Transilvania (1632–1944)*, fiind o lucrare de sinteză scrisă de dr. Moshe Carmilly-Weinberger, în care „sunt evocate aproape patru veacuri de istorie evreiască din Transilvania”. Cea de a doua carte a sa, reeditată (cu nr. 2 al Bibliotecii Iudaice), a apărut la Editura Shengold Publishers (din New York), cu titlul *The Road to Life*. „O mare parte din lucrare – remarcă Aurel Dohotaru – este consacrată salvării de la exterminare a evreilor din partea de nord a Transilvaniei în primăvara anului 1944. Salvarea, atunci, însemna trecerea în România și emigrarea prin porturile românești de la Dunăre sau Marea Neagră”<sup>37</sup>.

Aproape integral, nr. 45–46 (din 4 și 16 noiembrie 1994) al revistei de cultură *Tribuna*

<sup>33</sup> *Ibidem*.

<sup>34</sup> Regizorul filmului a fost Manase Radnev iar producătorii: Ioniță Dincu și Cornel Ștefănescu (Zoltán Tibor Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)*, Editura Compania, (2005), 96.

<sup>35</sup> László Erős „a respins în câteva articole...deformările din filmul lui Manase Radnev” *Apud* Zoltán Tibor Szabó, *op. cit.*, 148.

<sup>36</sup> *Tribuna*, (1994), nr. 45–46.

<sup>37</sup> *Ibidem*. Titlul complet al acestei lucrări este următorul: *The Road to Life. Rescue Operation of Jewish Refugees, 1936–1944*, Bibliotheca Judaica, Shengold Publishers Inc., New York, (1994).

(din Cluj-Napoca), a fost consacrat problematicei legate de istoria evreilor. În pagina a patra a acestui număr este publicată o cronică științifică semnată de Mircea Moldovan, intitulată: O carte de mare interes<sup>38</sup>. Este vorba de lucrarea *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1994)*, de Moshe Carmilly Weinberger. Această lucrare a fost „așteptată cu mult interes, mai ales în mediile universitare”. Din cele 10 capitole ale ei, chiar cel final cuprinde două subcapitole: *Acțiunea de salvare a refugiaților și Ghettoizarea evreimii din Transilvania de Nord*. Cum subiectul lucrării noastre o constituie problema din primul subcapitol, din aceasta preluăm un pasaj: „munca aceasta primejdioasă (de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord-n.n.) nu ar fi putut fi dusă la bun sfârșit fără colaborarea intelectualilor, preoților și țăranilor români (subl. ns.-A.F.). Pe linia graniței întinse româno-ungare, de la Arad la Brașov, au apărut în mai multe locuri „breșe”<sup>39</sup> (la Arad, Beiuș, Oradea, Luduș și Sărmaș). Dintre cei care au contribuit la salvarea evreilor sunt amintiți: profesorul Raoul Șorban<sup>40</sup>, Aurel Socol, episcopul greco-catolic Iuliu Hossu<sup>41</sup>, profesorul Emil Hațeganu<sup>42</sup>. Profesorul Moshe Carmilly Weinberger preciza, în această importantă lucrare a sa (printre primele și cele mai documentate istorii a evreilor din Transilvania), faptul că despre activitatea eroică de salvare a evreilor din Transilvania de Nord au apărut numeroase lucrări<sup>43</sup>, fără să le citeze, însă, într-o notă de subsol. În examinarea, din perspectivă istoriografică, pe care am realizat-o, cea mai mare parte a acestora au fost semnalate,

<sup>38</sup> Mircea Moldovan, O carte de mare interes, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 4.

<sup>39</sup> Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, Bibliotheca Judaica, Editura Enciclopedică, București, (1994), 174.

<sup>40</sup> Despre aceasta a scris câteva rânduri care merită atenția celor interesați de activitatea sa: „În această activitate de salvare un rol central a avut prof. Raoul Șorban, care și-a mobilizat prietenii, cunoscuți, a găsit printre țăranii români, care locuiau pe linia graniței, oameni gata să ne fie de ajutor” (*Ibidem*).

<sup>41</sup> Este de menționat faptul că episcopul Hossu a transmis, în 2 aprilie 1944, o *pastorală* către toți preoții din subordinea sa, cu următorul titlu explicit: *Către preoți și mireni, chemare pentru ajutorarea evreilor*. Fiind un document de excepție, transcriem din aceasta câteva rânduri în care se reflectă intențiile prelatului român: „*Chemarea noastră se îndreaptă stăruitor către voi, venerați Frați și Prea Iubiți Fii, să-i ajutați pe evrei nu numai cu gândul dar și cu jertfa voastră, știind că azi nu putem face lucru mai bun decât această creștinească ajutorare din caldă iubire omenească* (subl. ns. – A.F.). Prima preocupare a ceasului de față să fie această acțiune de ajutorare” (*Ibidem*, p. 175).

<sup>42</sup> *Ibidem*, 174–175.

<sup>43</sup> *Ibidem*, 178.

fiind, totodată, extrase din paginile ei datele și comentariile de certă utilitate științifică.

Din interviul pe care i l-a luat Demostene Șofron profesorului și istoricului Moshe Carmilly Weinberger, apărut în același număr al revistei clujene<sup>44</sup>, ne-a reținut atenția, cu deosebire, următoarea considerație: „Să luăm Transilvania: evreii trecuți dincolo de graniță și salvați. Dar evreii au fost salvați și de cei care nu erau evrei. Și noi am făcut-o aici (în Cluj-n.n.), rezistența a trebuit să pornească de la evrei. Am salvat mii de evrei. Nu au fost prea mulți, dar în Talmud există o vorbă: „Salvând o viață de evreu sau un non-evreu este ca și cum ai salva o întreagă lume”<sup>45</sup> (subl.ns.-A.F).

Consistentă în informații despre operațiunile de salvare este, neîndoind, evocarea profesorului Moshe Carmilly Weinberger cu titlul: Între viața și moarte<sup>46</sup>. Iată cum a fost înregistrată, de către memorialist, tensiunea momentului: „Suntem 11. Pornim spre dealul Feleacului. Cerul înnourat. Pășim în tăcere. Nu ne întâlnim cu nimeni, doar câinii latră. Dar, deodată, ne întâlnim cu o patrulă militară. Fiind îmbrăcat în odăjdii (de rabin-n.n.), mă confundă cu un preot român urmat de credincioșii săi. Patrula trece pe lângă noi în tăcere. Nu voi uita niciodată ecoul pașilor lor.

Ne-am îndepărtat tot mai mult de oraș (de Cluj-n.n.). Trecem peste câmp. Cel ce ne conduce s-a aruncat la pământ. L-am urmat..., simțim răceala pământului. Inimile bat puternic. Minutele par o veșnicie. Nici un semn că ne-am putea continua drumul. A trecut cam o jumătate de oră de când stăm pitiți. Din păcate, între timp a apărut și luna, inundând cu argintul ei Feleacul. În sfârșit, ne puteam continua drumul. Suntem în apropierea graniței. Fix la miezul nopții am trecut granița. Câteva minute am traversat pământul nimănu. La liziera pădurii, călăuzele ne lasă să ne odihnim. După zece minute continuăm drumul în marș forțat. Ne așteaptă un drum istovitor, dar ne îndepărtăm de zona periculoasă. Pe la patru dimineața ajungem în comuna Aiton, care de acum se află pe teritoriu românesc. Călăuzele sunt din această comună. Coborâm spre o casă. Ne urcăm în podul șurii și încercăm să dormim. Dar somnul nu ne cuprinde, ne este frig..., totul e ud pe noi, hainele,

încălțăminte. În podul șurii din Aiton începem să ne cunoaștem colegii de drum. Printre noi [se aflau] participanți la mișcarea de rezistență a Poloniei, sunt de un an în Ungaria, dar și-au dat seama că trebuie să fugă<sup>47</sup> din această țară, în România. Lectura acestui text, de o evidentă autenticitate, te face să înțelegi, ca istoric și cititor, starea stresantă prin care treceau cei care au încercat să se salveze, precum și bucuria trăită de ei în momentul când toate obstacolele și pericolele (acestei etape a filierei) au fost depășite. Sunt prea puține asemenea evocări memorialistice, în care intensitatea trăirilor își găsește loc, ceea ce face textul palpitant și de un percutant efect asupra posterității.

Descoperind, în cursul peregrinărilor sale de natură științifică, Cronica parohiei Botiza (din Maramureș), profesorul clujean Pompiliu Teodor reliefează într-un articol remarcabil<sup>48</sup>, acele referințe care vizează deportarea evreilor din acest sat românesc, precum și comportamentul locuitorilor în împrejurările respective. Pe lângă informația propriu-zisă și opiniile avansate de istoricul clujean, sunt de reținut exigențele pe care le impune metodologia valorificării științifice a unor surse documentare, precum cea pe care o actualizează și, totodată, îi subliniază semnificațiile generale.

Cronica a fost scrisă de preotul greco-catolic Grigore Dăncuș (originar din satul maramureșan Ieud), care era absolvent al Academiei Teologice din Blaj (1938). Ea este, deci, opera unui „participanț” la evenimente, o relatare „directă, nemijlocită” și vie despre întâmplări tragice adevărate, care au cutremurat comunitatea rurală din Botiza.

Ca martor ocular, părintele Grigore Dăncuș a realizat, în dimensiunile reale, la ce presiune au fost supuși evreii din localitate și, mai ales, efectele acesteia asupra stării lor de spirit, panica în care au intrat: „Neliniștea creștea din zi în zi...Nu știa nimeni ce se va întâmpla, dar se aștepta ceva eveniment. În ziua de Sfintele Paști, 16 aprilie 1944, la orele 6 ½ dimineața a sosit în sat o patrulă de jandarmi. A urmat o consfătuire [a acestora] cu autoritățile civile locale, după care – cam pe la 8 ½ – s-a vestit, prin bătaia tobei, că nici unui evreu nu-i este permis să părăsească locuința timp de trei zile<sup>49</sup>, în care au fost internați în sinagogă, după care „a început deportarea lor” în comuna Dragomirești

<sup>44</sup> Demostene Șofron, [Interviu cu] Moshe Carmilly-Weinberger, [cu titlul] Am salvat mii de evrei, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 3.

<sup>45</sup> *Ibidem*. Este relevantă, în cadrul eforturilor de cercetare a istoriei evreilor, contribuția stimulativă a profesorilor clujeni Andrei Marga, Pompiliu Teodor, Nicolae Bocșan și Ladislau Gyémánt.

<sup>46</sup> Moshe Carmilly-Weinberger, Între viață și moare, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 3.

<sup>47</sup> *Ibidem*. Călăuzele care i-au îndrumat pe cei 11 evrei, după ce și-au realizat scopul, s-au întors, în noaptea următoarea, la Cluj, pentru a prelua, dacă era nevoie, un alt grup, pe care să-l ducă spre limanul libertății.

<sup>48</sup> Pompiliu Teodor, Din istoria deportării evreilor din Maramureș. Cronica unui sat: Botiza, *Tribuna*, (1994), nr. 45–46, 6.

<sup>49</sup> *Ibidem*.

(de pe Iza), unde a fost organizat un ghetou pentru toți evreii de pe „vale”. De aici au fost transportați în gara Vișeu de Jos, cu „carele și pe jos”. Unii dintre ei au murit mergând, iar alții, opunându-se, au fost împușcați de jandarmi. Cei care au rămas în viață au fost îmbarcați cu amenințări, în „vagoane speciale...”, cari nu aveau geamuri, ci numai o simplă deschizătoare în plafon, pentru aerisire<sup>50</sup>. Au luat, în final, „direcția Sighet”, de unde nu s-a mai aflat „nimic despre soarta lor”.

Creionând acest tablou al unui act de coerciție și represiune pe care localitatea Botiza nu l-a mai cunoscut, cronicarul (de ocazie) nu a ignorat modul cum au „primit și privit” locuitorii români această experiență dramatică a concitadinilor lor evrei. „A fost mare jale în timpul acesta – nota preotul Dăncuș. Nici un creștin nu s-a bucurat de soarta evreilor, din contră, i-au compătimit foarte mult. Mila creștină s-a manifestat din plin cu această ocazie”. Manifestarea concretă a acesteia a constatat în:

– locuitorii români din Botiza „n-au încetat (în faza inițială a lucrurilor – n.n.) de a le duce la sinagogă tot felul de alimente” (în cele trei zile cât au stat în această locație provizorie);

– această atitudine au avut-o și după ce evreii au fost duși în ghetoul din Dragomirești („Și acolo mergeau aproape zilnic femei și le duceau de ale mâncării. Au primit alimente și din partea familiei preotului”)<sup>51</sup>.

Desigur, autoritățile ungare – conform unei practici generale – au preluat „bunurile evreiești” (vite, păsări, pământuri) și le-au transferat unor beneficiari, care au fost, în majoritate, funcționari locali. Preotul Dăncuș, văzând ce se întâmplă (și cu câtă imoralitate s-a procedat) a „refuzat” să primească asemenea „bunuri”, fiindcă „nu cadrează cu preoția și cu sentimentul mândru de român”, care nu putea accepta aceste „împroprietări dubioase”<sup>52</sup>.

La finele articolului său, profesorul Pompiliu Teodor formulează considerații de un interes special: „Istoria – subliniază acest eminent profesionist al scrisului istoric –, așa cum ea se reconstituie rămâne – în linii mari – cantonată la fenomenele majore, la faptele petrecute la vârf... Se scrie... despre responsabilitatea personalităților implicate... Această cronică aduce însă în prim plan istoria istoricului participant, un preot dintr-un

sat, care a înregistrat tot ce i s-a părut important dintr-o istorie trăită”<sup>53</sup>.

În altă ordine de idei, cronica „oferă date... despre imaginea celuilalt, așa cum aceasta a fost surprinsă în momente dramatice”. Este, însă, dificil să „refacem” calvarul și neliniștea, ca și spaima celor care „erau trimiși spre lagărele morții”. Apare, ca un fapt inevitabil, o interogație care ține de profunzimea meditației umane: „Cât și ce se poate reconstitui din istoria unor clipe care erau marcate de incertitudinile viitorului pe termen scurt? După convingerea istoricului clujean, marea lor „majoritate rămân îngropate în tăcerea trecutului, la nivelul supozițiilor și generalizărilor unor personalități care au ilustrat memorialistica”<sup>54</sup>.

Dincolo de crimele deliberate ale fasciștilor, de vinovatele tăceri ale unor locuitori, se impune atenției „solidaritatea manifestată de țărani [români] vizavi de fărădelegi”. În consecință, o analiză serioasă a situației va avea în vedere diferențele „fațete din viața unui timp care a cunoscut și o față umană, solidarități între comunități”<sup>55</sup> (subl. ns. – A.F.) locale, mai concret între români și evrei. Exact această realitate o vizează și prezenta noastră reconstituire istorică. De aceea, suntem de acord, întrutotul, cu următorul deziderat: reconstituirea istoriei „comunităților evreiești din Maramureș, a relațiilor existente între comunități, între populația română și cea evreiască, între grupurile etnice și religioase ar fi în măsură să facă să progreseze cunoașterea istorică”. Concomitent cu „barbaria secolului XX” s-a desfășurat și o altă istorie, aceea a conviețuirii care, la nivelul trăirilor comune, a mulțimilor anonime<sup>56</sup>, a cunoscut momente de o exemplară intensitate.

Prezentul ne îndeamnă să „năzuim la o nouă istorie”, care să nu se cantoneze exclusiv în evenimential. Profesorul Pompiliu Teodor ne oferă, sub acest raport, o scurtă prelegere: „exemplul unei istorii prin cei mici, ce se alătură atitudinilor, și ele numeroase, care s-au opus regimurilor dictatoriale, ... prin evidente manifestări de solidaritate umană”<sup>57</sup>.

În anul care marca împlinirea a jumătate de secol de la Holocaust și, implicit, de la consemnarea memorialistică a dorinței evreilor din Oradea de a se salva de la o moarte sigură (prin fuga în România), a fost – așa cum s-a văzut – introdus în circuitul istoriografic un document inedit

<sup>50</sup> *Ibidem.*

<sup>51</sup> *Ibidem.*

<sup>52</sup> *Ibidem.*

<sup>53</sup> *Ibidem.*

<sup>54</sup> *Ibidem.*

<sup>55</sup> *Ibidem.*

<sup>56</sup> *Ibidem.*

<sup>57</sup> *Ibidem.*

(provenit din arhiva unei parohii maramureșene), o cronică a evenimentelor care s-au petrecut în satul Botiza și ai căror protagoniști au fost evreii din localitate. S-a detașat constatarea că extinderea câmpului de cunoaștere, de la sursele memorialistice (care au fost prevalente în intervalul menționat) la cele arhivistice, este benefică și ar trebui mai intens utilizată, ceea ce s-a și realizat în cazul unor lucrări care au apărut în anii care au urmat.

Considerăm, de asemenea, firesc să remarcăm un alt câștig istoriografic care s-a realizat în

momentul la care ne referim: situarea istoriografiei problemei într-o etapă evolutivă, de maturitate, când s-au cristalizat punctele de vedere viabile și s-au invocat atât necesitatea recuperării unei mai consistente informații documentare (prin investigații în arhive), cât și aplicarea, în reconstituirea istorică, a unor metode, care să asigure sondarea în adâncime a istoriei unei comunități și a raporturilor sale cu altele.